

3. Ҳуқуқ нормалари уларда мустаҳкамланган қоидаларнинг характериға қараб ҳуқуқ ва ваколат берувчи, мажбурият юқловчи ва тақиқловчи (ман қилувчи) нормаларға ажратилади. Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида қуйидаги нормалар ўз ифодасини топган:

1) Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 29-моддасида “Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқиға эға...”;

2) Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 51-моддасида “Фуқаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлашға мажбурдирлар”;

3) Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 58-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган “...Давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятиға аралашишиға, шунингдек жамоат бирлашмаларининг давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятиға аралашишиға йўл қўйилмайди”.

Ваколат берувчи, мажбурият юқловчи ва тақиқловчи нормаларнинг бир-биридан фарқли жиҳатларини изоҳлаш орқали келтирилган нормалар ҳуқуқ нормасининг қай туриға киришини атрафлича муҳоама қилинг.

Biz bilamizki, davlat va huquq nazariyasi bizni qonunchiligimizning asosiy fundamental ildizi desak bo‘ladi. Bundan tashqari, ushbu fanning turli nazariy va qarashlar negizi tashkil qiladi. Bu fandan biz turli tuman g‘oyalar, fikrlar, va juruq taxliliy bilimlar qamrqb olgan hamda bizning o‘z qarashlarimizni kengaytirishga va turli xil fikrlarimizni yuksaltirishga yordam beradi desak aslo adashmagan bo‘lamiz. Shuning uchun, biz eng birinchi o‘rinda davlat va huquq nazarayiyasi tushunchasini kengroq bilishuimiz kerak bo‘ladi.

Davlat va huquq nazariyasi – davlat va huquqning eng umumiy qonuniyatlari, vujudga kelishi, mohiyati, faoliyat ko‘rsatishi va rivojlanishi to‘g‘risidagi fundamental bilimlar tizimi. Shuningdek, bu fan davlat va huquq haqidagi qarashlar, g‘oyalar, fikrlar va bilimlarni mantiqiy tarzda umumlashtirilgan tizimidir.

Davlat va huquq nazariyasi ham o‘z mazmun-mohiyatiga ko‘ra taraqqiy etmoqda. Unga yangicha zamonaviy qarash, yondashuv shakllanmoqda. Ayniqsa, O‘zbekiston Respublikasi o‘z oldiga demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati qurishdek buyuk maqsadni qo‘yar ekan, davlat va huquqqa, uni o‘rganishga, tadqiq etishga alohida ehtiyoj sezila boshladi. Huquqiy davlatda qonun ustuvorligi eng asosiy tamoyil sifatida e’tirof etilsa, fuqarolik jamiyatining zaruriy sharti – fuqarolarning yuksak huquqiy ongi va madaniyati, qonunlardan xabardorlik darajasi hamda huquqqa nisbatan chuqur hurmatidir. Bu tushunchalar albatta, davlat va huquq nazariyasining obykti hisoblanadi. Bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, davlat va huquq nazariyasi zamonaviy, dunyo taraqqiyoti, sivilizatsiya bilan hamohang harakatlanuvchi muhim ijtimoiy fan sifatida maydonga chiqadi.

Davlat va huquq nazariyasi nafaqat mamlakatimizda, balki jahon hamjamiyatida yuz berayotgan yangilanish va yuksalishlar ta’sirida rivojlanmoqda. Davlat va huquqning paydo bo‘lishi va rivojlanishidagi umumiylik, o‘zaro aloqadorlik davlat bilan bir qatorda huquq ham jadal takomillashib borayotganligidan dalolat beradi. Huquqqa liberal yondashuv, uning insonlar hayotiga yanada yaqinlashayotganida, ularning manfaatlarini yanada mukammal aks ettirayotganligida namoyon bo‘lmoqda.¹

¹ Davlat va huquq nazariyasi: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010. X.T. Odilqoriyev, I.T. Tulteyev, M.I. Suvonqulov

Huquq normasi² - davlat tomonidan o'rnatiladigan, maqullanadigan, muhofazalanadigan, muayyan shaklda ifodalanadigan, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan umumbashariy yurish – turish (xulq – atvor) qoidasi. Huquq normasi huquq mazmunining boshlang'ich nuqtasi hisoblanadi. Shu sababli unda, avvalambor, umuman huquq mazmunining asosiy xususiyatlari ifodalanadi huquq normalari jumlasiga kiradi. Bu ruhsat berish, cheklash, taqiqilash yoki pozitiv huquqqa xos majburiyatlar qoidasidisini o'z ichiga oluvchi qoidadir. Huquq normasi ijtimoiy hodisa sifatida huquqning asosiy, muhim qismi, butun huquq tizimini bosh tushunchasidir. Huquqning shakllanishi va amalga oshirish jarayoni, qonunlar, barcha yuridik tushunchalar va tuzilishlar, hatto nazariy ham o'z zahirida bevosita yoki bilvosita huquq normasiga ega bo'ladi.

Ilmiy adabiyotlarda huquq normasi ko'pincha lozim bo'lgan xatti-harakat o'lchovi sifatida e'tirof etiladi. Darhaqiqat, huquq ijtimoiy munosabatlarga ta'sir etuvchi vosita sifatida doimo, muayyan xulq-atvor, xatti-harakat qoidasi sifatida namoyon bo'ladi. Huquq normasi huquq tizimining boshlang'ich, birlamchi tarkibiy elementi hisoblanadi. Huquq o'z ichki tuzilishiga egadir. Yaxlit bir tizim sifatidagi huquq tizimi o'z ichiga huquq tarmoqlarini, huquq institutlarini va huquq normalarini qamrab oladi. Agar huquqni, huquq tizimini bir bino deb qaraydigan bo'lsak, huquq normasi uning dastlabki g'ishti sifatida, yoki bir jonli organizmning eng kichik bir hujayrasi sifatida namoyon bo'ladi. Shu bois, unda huquqqa xos bo'lgan muhim belgilar jamlangan bo'ladi.³

Biz nazariy malumotlardan bilishimiz mumkinki, bizning huquq tizimida vakolat beruvchi, majburiyat yuklovchi, va man qiluvchi normalar shakliga bo'linadi. Bundan tashqari, bizning bosh qomusimiz O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining normalarida ham belgilab qoyilgan. Hozirda bizning asosiy qiladigan vazifamiz ushbu berilgan normalarni bir biridan farqi va o'xshash tomonlarini ko'rsatish, amaliy misollar orqali tushuntirib berish hisoblanadi.

Huquq va vakolat beruvchi normalar – ya'ni huquq subyektiga qanday harakatlarni sodir etish mumkinligini ko'rsatuvchi normalar. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 31-moddasiga binoan «Hamma uchun vijdon erkinligi kafolatlanadi. Har bir inson xohlagan diniga e'tiqod qilish yoki hech qaysi dinga e'tiqod qilmaslik huquqiga ega. Diniy qarashlarni majburiy singdirishga yo'l qo'yilmaydi».

² Saburov, Saydullaev. "Davlat huquq nazariyasi".darslik.Toshkent 2001.

³ Saburov, Saydullaev. "Davlat huquq nazariyasi".darslik.Toshkent 2001.

Majburiyat yuklovchi normalar – ya’ni qanday harakatlarni sodir etish lozimligini ko’rsatuvchi normalar. Masalan, O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 50-moddasiga binoan, «fuqarolar atrof-tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo‘lishga majburdirlar».

3. Man qiluvchi normalar – ya’ni huquq subyektiga muayyan xatti-harakatlarni sodir etishini man qiluvchi normalar. Masalan, O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 57-moddasida «Maxfiy jamiyatlar va uyushmalar tuzish taqiqlanadi», deb ko’rsatilagan va bu qoida man etish xarakteriga egadir. Bulardan tashqari, huquq normalarini boshqa qator mezonlar asosida tasniflash mumkin. Bunda, eng avvalo, huquq normalari huquq tarmoqlari bo‘yicha bo‘linadi va bunday guruhlash huquq normalarini bir tizimga keltirish va zarur hollarda kodifikatsiya qilish uchun muhimdir.

Huquqiy tartibga solish pirovard natijada ijtimoiy munosabatlar ishtirokchilarining huquqda o‘z ifodasini topgan talablar va imkoniyatlar mujassamlashuvchi xulq-atvorida namoyon bo‘ladi.

Huquqni amalga oshirish bir necha shakllarga ega bo‘lib, ularning o‘ziga xos xususiyatlari huquqiy tartibga solish usullariga, ayni holda ruxsat, taqiq yoki majburiyat bajarilayotganiga bevosita bog‘liq bo‘ladi.

Huquqni bevosita, ya’ni haqiqiy xulq-atvorda amalga oshirish uch shaklda yuz beradi.

Birinchi shakl – taqiqlarga rioya etish. Bu yerda taqiqlovchi va muhofaza qiluvchi normalar amalga oshadi. Rioya etish amalga oshirishning bir shakli bo‘lib, u subyektlar yuridik taqiqlarga mos ravishda ish ko‘rishida ifodalanadi. Bu shaklga subyektlarning passiv xulq-atvori xosdir. Ular yuridik normalar bilan man etilgan harakatlarni bajarmaydi, ya’ni o‘zlariga yuklangan passiv majburiyatlarni bajaradi. Muhofaza qiluvchi normalarning barchasida to‘g‘ridan to‘g‘ri aytib qo‘yilmasa-da, norma ma’nosidan mantiqan kelib chiquvchi taqiq ifodalanadi: agar biron-bir harakat uchun norma sanksiyasida yuridik javobgarlik nazarda tutilgan bo‘lsa, o‘z-o‘zidan ravshanki, bunday harakatni qonunchi man etgan. Bunday taqiqlar Jinoyat kodeksi Maxsus qismining normalari va Ma’muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeks normalari bilan belgilangan.

Ikkinchi shakl – majburiyatlarni bajarish. Bajarish amalga oshirishning shunday bir shakli, u huquqiy qoidaning bajarilishida ifodalanadi. Amalga oshirishning mazkur shaklida subyektlar xulq-atvori faol xususiyatga ega bo‘ladi: ular yuridik normalar bilan belgilangan harakatlar sodir etadi, ya’ni o‘zlariga

yuklangan faol harakat qilish majburiyatlarini bajaradi. Ijobiy majburiyatlarni nazarda tutuvchi majburiyat yuklovchi normalarni amalga oshirish uchun faol xulq-atvor, chunonchi: soliq to'lash, xaridorga mahsulot yetkazib berish, mehnat shartnomasi bo'yicha ishni bajarish talab etiladi.

Uchinchi shakl – subyektiv huquqdan foydalanish. Dispozitsiyalarida subyektiv huquqlar nazarda tutilgan vakolat beruvchi normalar shu shaklda amalga oshiriladi. Foydalanish amalga oshirishning shunday bir shakli, u ruxsatlardan kelib chiquvchi imkoniyatlarni amalga oshirishda ifodalanadi. Subyektlarning faol xulq-atvori bu shaklga xos xususiyatdir. Ayni holda subyektiv huquqlar, o'z faol xulq-atvori, huquq tomonidan berilgan yuridik imkoniyatlardan foydalanish huquqlari (masalan, himoyalash huquqi, mulk obyektlarini yuridik jihatdan tasarruf etish huquqi, saylov huquqidan foydalanish) to'g'risida so'z yuritilmoqda. Masalan, O'zbekiston Respublikasi FKning 164- moddasida shunday deyilgan: «Mulk huquqi shaxsning o'ziga qarashli mol-mulkka o'z xohishi bilan va o'z manfaatlarini ko'zlab egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etishdan iboratdir». Subyektiv huquq ham faol, ham passiv xulq-atvorni nazarda tutadi. Subyekt o'z huquqidan foydalanishdan bosh tortsa, o'zini passiv tutadi. Subyektiv huquq vakolatli shaxsning o'z harakatlari orqali (ashyo egasi undan ashyni bevosita vazifasiga ko'ra foydalanadi), yuridik harakatlarni amalga oshirish yo'li bilan (ashyoni garovga berish, uni hadya qilish, sotish va h.k.), majburiyat olgan shaxsga talab qo'yish orqali (qarzdordan qarzni qaytarishni talab qilish) va da'vo shaklida, ya'ni vakolatli davlat organiga poymol etilgan huquqni himoya qilishni so'rab murojaat etish yo'li bilan (agar qarzdor qarzni qaytarishdan bosh tortsa, qarz beruvchi sudga qarzni majburiy tarzda undirishni so'rab murojaat etadi) amalga oshirilishi mumkin.

Avvalambor, ko'rsatilgan bu ikki shakl birlikda, uyg'unlikda va tartibga solish turiga ko'ra qaralishi lozim. Foydalanishda doim rioya etish ham mavjud bo'ladi: umumiy ruxsat beruvchi tartibga solishda – muayyan man etuvchi normalarni buzmaslik tarzida, ruxsat beruvchi tartibga solishda – subyektiv huquq belgilagan xulq-atvor chegarasiga qat'iy rioya qilish, bu chegaradan chetga chiquvchi harakatlar sodir etmaslik tarzida.

Biroq eng muhimi bunda emas. Umumiy ruxsat beruvchi tartibga solishda ham, ruxsat beruvchi tartibga solishda ham vakolatli subyekt faol harakat qiladi. Bu faol xulq-atvor faqat shartli ravishda huquqni amalga oshirish sifatida qaralishi mumkin. Subyektlarning faol xulq-atvorida, asosan, ijtimoiy hayotning obyektiv belgilangan ehtiyojlariga asoslangan moddiy, siyosiy, ma'naviy va boshqa

manfaatlar amalga oshadi. Tegishli – vakolat beruvchi va man etuvchi yuridik normalarni, shuningdek, umumiy ruxsat va taqiqlarni amalga oshirish esa, amalda namunaviy konstruksiyalar, umumiy va mutlaq huquqiy munosabatlar yaratilishi va subyektlar ularga muvofiq ijtimoiy ehtiyojlar bilan belgilangan o‘z faol xulq-atvorini amalga oshirishidan iborat bo‘ladi.⁴

Xulosa o‘rnida shuni aytishimiz mumkinki huquq normasi qomusimiz va qonunlarimiz yaratilishining asosi hisoblanadi. Lekin vaqt o‘tgani sayin huquq normasiga ham o‘zgartirishlar kiritilmoqda, jahonda juda ko‘p davlatlar har birining o‘z qonunlari o‘z tanlagan huquq normasi bor va ular ham o‘ziga qulayini qoldirib eskilarini chiqarib tashlamoqda va yangi qonunlar yaratib huquq tizimiga o‘zgartish kiritmoqda. Bu holatdan bilishimiz mumkinki, bizning bosh qomusimizning ham vakolat beruvchi, majburlovchi hamda man qiluvchi normalar mavjud. Albatta, bu normalarni bosh qomusimizga kiritilish asosan xalq ustuvorligini, jamiyat manfaatini ko‘zlagan holda kirotilgan. Zomonning o‘zgarishi bizning qonunlarning ham liberallashuviga va qonuniylik prinsipiga roya qilgan holdsa turli o‘zgarishlar vaqo‘shimchalar kiritila boshlaydi. Bu ham albatta jamiyatning xohish va istaklari doirasidan chiqmagan holda amalga oshiriladi.

⁴ Davlat va huquq nazariyasi: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010. X.T. Odilqoriyev, I.T. Tulteyev, M.I. Suvonqulov

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Odilqoriyev X.T Davlat huquq nazariyasi.darslik.Toshkent 2010
2. Saburov.N Davlat huquq nazariyasi.darslik .Toshkent 2011
3. Yoqubov.J Huquqshunoslik.darslik.Toshkent 2006
4. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi.Toshkent 2018
5. O'z.Res."Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida"gi Qonun.2012

Foydalanilgan ijtimoiy tarmoq saytlari:

www.refarat.arxiv.uz.

www.kompy.info.uz.

www.hozir.org.uz.

www.aim.uz.

www.lex.uz.

www.ziyonet.uz.

www.slayd.arxiv.uz.